

Հրաչյա Գևորգյան

Եթե լռենք,
քարերը կաղաղակեն

ՆԱԽԲԱՆՈՒՄ Է
ՄԵՃ ԵՂԵՌՆԻ
ՉՈՏԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՀՐԱՉՅԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

**ԵԹԵ ԼՈՒՆՔ,
ՔԱՐԵՐԸ ԿԱՂԱՂԱԿԵՆ**

(վեպ – հուշագրություն)

**ԵՐԵՎԱՆ
«Լիմուշ» հրատարակչություն
2014**

ՀՏԴ 891.981-31 Գևորգյան
ԳՄԴ 843-44
Գ 479

237004

ԵՊՀ Գրադարան

Տեքստը հրատարակության
պատրաստեց ՀԱՍՄԻԿ ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆԸ

SU0223444

Խմբագիրներ՝

Հասմիկ Բաղդասարյան, ք.գ.թ., դոցենտ
Փառանձեն Մեյքիխանյան, ք.գ.թ., դոցենտ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Հ.Ս.

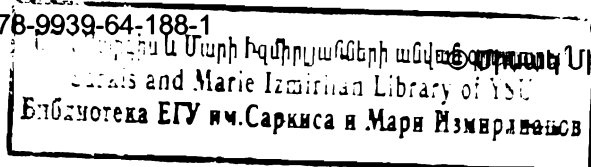
Գ 479 ԵԹԵ ԼՈՒԵՆՔ, ՔԱՐԵՐԸ ԿԱՂԱՂԱԿԵՆ: Վեպ - հուշագրություն/
Հ. Գևորգյան.- Եր.: Լիմուշ, 2014.- 500 էջ + 4 էջ ներդիր:

Գիրքը պատմում է Վանի նահանգի բնակչության տեղահանության ու կոտորածների մասին: Հեղինակը իր կյանքի պատմության էջերը ներկայացնում է իրական-պատմական իրադարձությունների կիզակետում:

Փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա հեղինակը նկարագրում է ոչ միայն իր ծննդավայրի, այլև հարևան գյուղերի հայ բնակչության դաժան կյանքը թուրք և քուրդ ավազակների տիրապետության տակ քսաներորդ դարի առաջին տասնամյակում, Թուրքիայի պարտադրանքով հայ բնակչության մասնակցությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին, հայերի տեղահանության ու կոտորածների մանրամասները, Սարդարապատի ճակատամարտը, փրկված հայերի կյանքը էջմիածնում:

ՀՏԴ 891.981-31 Գևորգյան
ԳՄԴ 843-44

ISBN 978-9939-64-188-1

Երևանի Մարի Իզմիրյանի անվան գրադարան, 2014
Books and Marie Izmirlian Library of YSU
Библиотека ЕГУ им.Саркиса и Маря Измирлианос

Աշխարհով մեկ սփռված յուրաքանչյուր հայի հոգում կա մի չսպիացող վերք. դա քսաներորդ դարասկզբին թուրքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի հայերի տեղահանությունն ու ջարդերն են, որն այլ կերպ երբեք չես որակի, եթե ոչ՝ ցեղասպանություն:

Իմ պապերն այդ կոտորածների ու գաղթի այլևս արդեն հուշ և հիշողություն դարձած լուռ վկաներն են:

Հորական պապս՝ Միսակ Մխիթարյանը, ծնվել ու ապրել է Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի (Կարնո) նահանգի Բաբերդ (Բայբուրդ) բերդաքաղաքում: Եղեռնից հրաշքով փրկվել, ապաստանել է Բուլղարիայում, այնտեղից՝ ներգաղթել մայր հայրենիք: Պապս, ցավոք, շատ վաղ է մահացել՝ երեսնական թվականների սկզբին. ունեցել է մեկ զավակ՝ Գարեգին Մխիթարյանը, որի որդին էլ ես եմ ու կրում եմ պապիս անունը՝ Միսակ Մխիթարյան:

Մորական պապս՝ Հրաչյա Գևորգյանը, ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Նորդուզ գավառակի Դիմ գյուղում, եղել է մեկն այն երջանիկներից, որ ջարդերից մազապուրծ փրկվեց (ընտանիքի տասնհինգ անդամներից ընդամենը երկուսը) ու ապաստանեց մայր հայրենիքում: Հնարավորություն ունենալով մեկնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ՝ նա հրաժարվեց ու մնաց հայրենի երկրում, հետագայում հաստատվեց Երևանում ու ողջ կյանքը նվիրեց իր երկրի բարգավաճման գործին: Մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, ծառայել է Թամանյան 89-րդ դիվիզիայում որպես առանձին սակրավոր գումարտակի զինվորական կոմիսար, այնուհետև որպես նույն գումարտակի հրամանատարի քաղզոմ տեղակալ: Պարգևատրվել է 5 շքանշաններով և 11 մեդալներով՝ Կարմիր դրոշի շքանշան, Հայրենական պատերազմի I և II աստիճանի շքանշաններ, «Պատվո նշան» շքանշան և այլն: 1946 թվականին զորացրվելուց հետո նշանակվել է կոմունալ-

կենցաղային ու թեթև արդյունաբերության բանվորների արհմիության հանրապետական կոմիտեի նախագահ: Պապս եղել է հանրապետական կարգի անհատական թոշակառու: Մահացել է 1987-ին՝ 84 տարեկան հասակում: Որդիս կրում է նրա անունը՝ Զրաչյա Մխիթարյան:

Զրաչ պապս ոչ միայն փրկվեց, այլև ուժ գտավ իր մեջ թղթին հանձնելու այն դաժան օրերի սարսափելի դեպքերի նկարագրությունները՝ զարմանալի մանրամասներով հիշելով բոլոր բնակավայրերը, ուր հայերին ենթարկել էին դաժան բռնազաղթի, հիշելով բոլոր մարդկանց՝ իր ընտանիքի անդամներին, հարազատներին, համազյուղացիներին, բոլոր ընկերներին, և բոլորին անուն առ անուն:

Չնարավոր չէ առանց հուզմունքի ընթերցել այս գիրքը սկզբից մինչև վերջ. երբեմն ծիծաղում ես պապիս միամիտ ու անկեղծ պատմությունների վրա, իսկ որոշ հատվածներում չես կարող զսպել արցունքներդ:

Ինձ մնում է միայն շնորհակալություն հայտնել բոլոր նրանց, ովքեր ջանք չխնայեցին իմ պապի ձեռագրերը գիրք դարձնել. առաջին հերթին իմ տիկնոջը՝ Յասմիկ Բաղդասարյանին, որը երկար ժամանակ աշխատեց ձեռագրերի վրա՝ վերծանելով որոշ տեղերում անընթեռնելի կամ դժվարընթեռնելի խունացած էջերը՝ կորստից փրկելով մեր ժողովրդի համար այնքա՛ն կարևոր այս վավերաթուղթը:

Մեր բոլոր զրույցների ժամանակ կենսախինդ, պայծառ ուղեղով պապս միշտ անհուն կարոտով էր հիշում իր հայրենի երկիրն ու հարազատներին և հիշեցնում էր, որ հայ մարդը իր նահատակներին երբեք չպետք է մոռանա, հայ մարդը պահանջատեր է:

Թող այս գիրքը Մեծ Եղեռնի 100-ամյակին ընդառաջ հուշարժան լինի մեր բոլոր նահատակներին:

ՄԻՍՍԿ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՀՐԱՉՅԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ գրականության մեջ հուշագրական բնույթի աշխատություններ շատ են գրվել: Հատկանշական է, որ դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն մեր ժողովրդի պատմության շրջադարձային ժամանակաշրջանին XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին վերաբերող հուշագրությունները: Եվ դա պատահական չէ. այդ շրջափուլը նշանավորվում է հայ իրականության մեջ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության արմատավորմամբ, օսմանյան տիրապետության դեմ հայ ազատամարտի ծավալմամբ: Հենց այդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև այն մեծ փորձությունները, որոնց միջով անցավ հայ ժողովուրդը: Նախ Սուլթան Համիդ II-ը, ապա նաև երիտթուրքերը ի պատասխան հայկական հարցի լուծման մեծ տերությունների պահանջի և հայ ժողովրդի ակնկալիքների, ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության ու հայության հայրենագրկման դիվային ծրագրի կենսագործմանը:

Այսօր հրապարակի վրա կան Մեծ եղեռնի բազմաթիվ վերապրողների հուշագրություններ, որոնք մեկ անգամ ևս փաստում են ինչպես հայության, այնպես էլ մարդկության դեմ XX դարում իրագործված առաջին ցեղասպանության անհերքելի իրողությունը: Այդ իմաստով հատկապես դրվատանքի է արժանի պատմագիտության դոկտոր Վերժինե Սվազլյանի շնորհակալ աշխատանքը: Երկարամյա հետազոտությունների շնորհիվ նա կարողացել է հավաքել ու տարբեր լեզուներով հրատարակել եղեռնի հազարավոր վերապրողների հուշերը: 2013 թ. լույս է տեսել Հայաստանի ազգային արխիվի պատրաստած «Հայերի ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում» ժանրակչիռ եռահատոր ժողովածուն, որում զետեղված են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից Արևելյան Հայաստանում, Անդրկովկասում և այլուր հաստատված հայ գաղթականներից հիմնականում 1916 թ. գրի առնված ուշագրավ վկայություններ: Մեծ եղեռնի թեմայով ահռելի հուշագրական գրականություն է ստեղծվել հատկապես սփյուռքում:

Ինչպես առհասարակ գեոցիդի, այնպես էլ հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում ստեղծված բազմաբնույթ ու հսկայական նյութի պայմաններում իսկ, վերապրողների թողած հուշա-

գրություններն այսօր էլ շարունակում են մնալ որպես կարևոր սկզբնաղբյուրներ հրեշավոր այդ հանցագործության նորանոր մանրամասների լուսաբանման հարցում: Ահա Հայոց մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախօրյակին այդօրինակ խիստ արժեքավոր ու ուշագրավ հերթական մի աշխատանք ընթերցողի դատին է ներկայացվել Երևանի պետական համալսարանի ռոմանական բանասիրության ամբիոնի վարիչ Հասմիկ Բաղդասարյանի նախածեռնությամբ: Ինքնատիպ այդ հուշագրության հեղինակը Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Նորդուզ գավառակի Դիմ գյուղում ծնված, 1915-ի հայոց գեհեռով անցած Հրաչյա Գևորգյանն է:

Նմանատիպ հրատարակությունների մեջ Հ. Գևորգյանի հուշերն աչքի են ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով: XX դարասկզբի Վան-Վասպուրականի մի գողտրիկ հայկական լեռնային գյուղի բնաշխարհի, բնակիչների կենցաղի, սովորությունների, հարևան քրդական աշիրեթների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների, երկրամասի ծանր սոցիալ-տնտեսական իրադրության ու հայ գյուղացիության իրավաքաղաքական կարգավիճակի լայն խորապատկերի վրա ներկայացվում է արևմտահայության կյանքը՝ իր ուշագրավ մանրամասներով:

Հեղինակը սույն աշխատանքի ստեղծմանը ձեռնամուխ է եղել արդեն խորհրդային տարիներին հասուն տարիքում: Լինելով բանիմաց ու շրջահայաց մտավորական Մեծ հայրենականի վետերան Գևորգյանը մեծ հմտությամբ մանկության ու պատանեկության տարիներին իր տեսածն ու լսածը ոչ միայն պարզապես թղթին է հանձնել, այլ նաև խորը վերլուծության ենթարկել, կոնկրետ փաստերի հիման վրա տվել ժամանակի բարդ ու խրթին իրադարձությունների հստակ գնահատականներ: Այդ իմաստով, առանց վարանելու կարելի է պնդել, որ տվյալ դեպքում ընթերցողը գործ ունի սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող հետազոտության հետ:

Այսպես հայրենի Դիմ գյուղը մշտապես ներկայացվում է հարևան քրդական ցեղերի բնակավայրերի հետ համեմատության մեջ: Դրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում առեւելի նյութ մատուցել ինչպես հայկական, այնպես էլ քրդական կենցաղի վերաբերյալ: Պատանի Հրաչյան Սևուկը, ինչպես փառաքշորեն նրան կոչում էին ընտանիքում և ընկերների շրջանում, ճակատագրի բերումով հաճախ հայտնվում է իր հասակակից քուրդ պատանիների շրջապատում, յուրացնում քրդերենը, ճաշակում մահմեդականների կողմից իրեն «գյավուր» անհավատ համարելու իրողության դառնությունները, զարմանք ապրում իսլամ քրդուհիներին ամուսնացնելիս ծնողին կալիմ հարյուրավոր ոչխարներ վճարե-

լու սովորույթի առիթով, խորհելու հայ ընտանիքի բարոյական բարձր նկարագրի մասին:

Իրավամբ անհամար բարենասնություններով օժտված հայ նահապետական ընտանիքի կերպարը կազմում է Հ. Գևորգյանի աշխատանքի ողնաշարը: Տնտեսապես անապահով, իրավական առումով անպաշտպան վիճակը բնավ խոչընդոտ չէ, որ հայ ընտանիքում գերիշխի մարդկային փոխհարաբերությունների հայեցի ու սրբակենցաղ ընկալումը: Մանուկ տարիքում մորից զրկված Հրաչին մայրություն անելու առաքելությունն իրենց վրա են վերցնում ավագ եղբոր Բաղալի կին Աչանը և քույր Աննան, որոնք ներկայանում են որպես արևմտահայ կնոջ իսկական տիպարներ:

XX դարի սկզբի բազմահազար հայ գյուղացիական ընտանիքների ծանր վիճակի, մեծահարուստ քրդերից նրանց կախվածության մասին Հ. Գևորգյանը վկայում է. «Չունենալով ապրուստի այլ միջոցներ, նրանք ստիպված էին, դեռ ծնեռը դուրս չեկած, մեկ-երկու ջվալ գարի կամ կորեկ պարտքով վերցնել հարուստից՝ հետագայում կրկնակի չափով վերադարձնելու պայմանով: Այդ կարգի գյուղացիների շարքին էր դասվում նաև մեր ընտանիքը» (էջ 110):

Հ. Գևորգյանը խորը ցավով խոսում է հայության իրավագուրկ վիճակի մասին: Պատմում է, թե ինչպես իր հասակակից քրդերը փորձել են իրեն Ղուրանը համբուրել պարտադրելով, «իսլամադավան» դարձնել: Խիզախ պատանին ոչ միայն հրաժարվել է այդ պահանջից, այլև հանդուգն քայլով պաշտպանել իր արժանապատվությունը և կարողացել փախուստի դիմել: Բայց միշտ չէ, որ հնարավոր է եղել խուսափել օտարների բռնություններից: «Ի՞նչ կարող էր անել (հայ գյուղացին – Ա.Ս.) բարբարոսներին, որոնք յուրաքանչյուր քայլափոխի կողոպտում, հափշտակում, անգամ սպանում էին հայ մարդկանց ու մնում անպատիժ» (էջ 47): Պատանին ցավով հիշում է, թե ինչպես քրդերն իր քրոջն առևանգում են փախցնելով Պարսկաստան և մնում անպատիժ:

Անկասկած, հուշագրության ամենաարժեքավոր մասը Առաջին աշխարհամարտի տարիները ներկայացնող հատվածն է: Ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացվում է հայկական գյուղի պատմության տագնապալի տարեգրությունը զորահավաքի հայտարարում, ոստիկանական մշտական ներխուժումներ, սպառնալիքներ, խուզարկություններ, երիտասարդության հավաքագրում, աշխատուժի պակասի պատճառով գյուղատնտեսական աշխատանքների ձախողումներ, դաժան ու կամայական հարկահանություն, ընդհանուր վախի ու սարսափի մթնոլորտ:

12-ամյա Յրաչի պատանեկան տարիների պայծառ հիշողության մեջ մտապահվել է զորահավաքի նպատակով գյուղ մտած թուրք ոստիկանի սպառնալից խոսքը. «...եթե որևէ մեկը ժամանակին չներկայանա հավաքատեղի, ապա նա կհամարվի դասալիք, սուլթանի թշնամի և օրենքի հիման վրա կենթարկվի գնդակահարության, իսկ ծնողներին տանջամահ անելուց հետո կբռնագրավվի նրանց ունեցվածքը» (էջ 138): Վերոհիշյալից գյուղացիների համար պարզ է դառնում, որ հայերի նկատմամբ կա շեշտված անվստահություն, իշխանությունները հայկական բնակավայրերը զորահավաքի միջոցով երիտասարդ ուժից զրկելուց հետո առիթ են փնտրում անցնելու նաև խաղաղ բնակչության տեղահանությանն ու կոտորածին: Սկսվում է համընդհանուր զորահավաքը, բանակ է զորակոչվում նաև Սևուկի ավագ եղբայր Բադալը: Որոշ ժամանակ անց Բադալը, ռազմաճակատում ազգությամբ հայ գերմանական սպայից լուր ստանալով, որ շուտով հայ զինվորներին կոտորելու են, ստիպված փախուստի է դիմում և վերադառնում գյուղ, ամիսներ շարունակ մյուս եղբոր Մարկոսի հետ թաքնվում իրենց տան թաքստոցում:

Ընթերցողն առանց սարսուռի չի կարող ընթերցել գյուղի բնակչության տեղահանության ու կոտորածի մասին պատմող տողերը: Ջարդին զոհ է գնում նաև Մարկոս եղբայրը: Եղբայրներից Վարդանին և իրեն Յրաչին հաջողվում է մեծ դժվարությամբ ազատվել ոստիկանների ճիրաններից բարեկամ քուրդ Բաժդինի օգնության ու քրոջ Աննայի անդուլ ջանքերի շնորհիվ: Բայց դրանով Յրաչի, Վարդանի և Աննայի ու վերջինիս ընտանիքի ողիսականը չի ավարտվում: Գյուղից փախուստի դիմած Բադալը թուրք և քուրդ ելուզակների դեմ անհավասար մարտում քաջաբար զոհվում է: Նրա մարմինը կինը Աչանը, Աննան, Յրաչը և Բաժդինը հողին են հանձնում: Փախստականներն ուղևորվում են դեպի Վան քաղաք, ուր հասել էին ռուսական զորքերն ու հայ կամավորականները: Յրաչը թղթին է հանձնում երբեմնի «հզոր» քրդական աշիրեթների անկանոն փախուստի նկարագրությունը, որի ժամանակ քրդերը նահանջելիս իրենց համար ճանապարհ էին հարթում յուրայիններին տրորելով ու սպանելով:

1915 թ. հուլիսին Վանից ռուսական զորքերի անակնկալ նահանջի ու Վասպուրականի հայության ողբերգական գաղթի դրվագների ուսումնասիրության տեսանկյունից ակնատես Յրաչյա Գևորգյանի պատմածներն ունեն բացառիկ նշանակություն: Սահմուկեցուցիչ են Բերկրի գետի կիրճում և Աբաղայի դաշտում հայ գաղթականների կոտորածների նկարագրությունները: Այս դաժան տեսարանների կողքին հեղինակը

չի մոռանում խոսել նաև հայ կամավորականների, իր համազուգուցիների, այդ թվում՝ մանկության ընկեր Մնոյի հետ պատանի ընկերներով թշնամու դեմ իրականացրած խիզախ ձեռնարկումների, անգամ վրիժառույթյան մասին:

Բազմահազար գաղթականների նման Յրաչը հասնում է Արևելյան Ղազախստան Օրգով, Իգդիր, Էջմիածին, Երևան, պատահաբար գտնում եղբորը Վարդանին, կրկին նրան կորցնում, լուր ստանում հայրենի գյուղ Աննայի և նրա ընտանիքի վերադառնալու մասին, մտնում վարժարան ուսանելու, դառնում Սարդարապատի ճակատամարտի ու Առաջին հանրապետության ծննդի ականատեսը: Այսքանով Յրաչյա Գևորգյանի հուշագրության եղեռնապատում էջը, որը տեղ է գտել սույն գրքում, ավարտվում է:

Եղեռնը վերապրած հայ մարդը գրի է առել նաև Խորհրդային Ղազախստանում ստեղծած իր կյանքի ևս մեկ տարեգրություն, որի մեջ առանձնակի տեղ ունի Ղաչյենական մեծ պատերազմում նրա փառապանծ մասնակցության պատմությունը: Կարծում ենք, որ կենդանի լեզենդի վերածված Յ. Գևորգյանի կյանքի այդ անտիպ էջերը ևս արժանի են ուշադրության և առաջիկայում նույնպես կտպագրվեն:

Ամփոփելով մեր խոսքը, ընդգծենք, որ սույն արժեքավոր փաստագրական աշխատության հրապարակումով գրքի հեղինակի թոռ Միսակ Մխիթարյանը, խմբագիրներ Յասմիկ Բաղդասարյանն ու Փառանձեն Մեյթիխանյանը Ղաչոց մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի նախօրյակին հանրությանը հնարավորություն ընձեռեցին մի հայ ընտանիքի կյանքի օրինակով էլ ավելի հստակ պատկերացում կազմելու XX դարի սկզբին մեր ժողովրդի հետ տեղի ունեցած մեծագույն ողբերգության մասին: Սույնով նաև հարստացան մասնագետ-պատմաբանների գիտելիքները՝ խնդրի վերաբերյալ մեր համազգային հայեցակարգային մոտեցումները հստակեցնելու և բռնազավթված հայրենիքն իր օրինական տիրոջը վերադարձնելու հայոց ազգային պայքարի ճանապարհին:

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն,

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ